

ПРОИЗХОД И СЕМАНТИКА НА ИСТОРИЧЕСКОТО ИМЕ АЛЦЕК//АЛЦЕКО И/ИЛИ АЛЦИОК

ЗОЯ БАРБОЛОВА

Zoya Barbolova

ORIGIN AND SEMANTICS OF THE HISTORIC NAME OF ALCEK//ALCEKO AND/
OR ALCIOK

The study presents a hypothesis, that the historical name of Alcek//Alceko//and/or Alciok is a complex name, and the words which compose it, are emanated by the ancient tjurk language. In that language the lexem "al"/first, notable; earnest, on the first rangs, avantguard, the best/ had the function of a title, meaning "principal, great leader", and "cek" is a variation of the ethnonime čik, probably created on the base of LI Čik /its origine is in the ancient tjurk language / or Alcek means "the great Cek", literally -" leader, some body who leads /the tribue / cek // chik". The name of Alciok probably means "son of Alcek".

Под името АЛЦЕК (Алцеко) е известен прабългарски вожд от 60-те години на VII в., за който се твърди, че е петият син на хан Кубрат. Този вариант на името явно е бил познат и под облика Алцег, ако се съди по регистрираната втора част (-цег) върху част от глинен съд, датиран от X в. В някои източници името е регистрирано под облика Алциок, което, според някои учени, също се отнася към петия син на хан Кубрат, а според други – то визира прабългарски вожд от началото на 30-те години на VII в. (ККСБ 1994: 16–17).

За значението на името някои предполагат, че то означава „шест стрели“, други го сближават във втората му част с друго прабългарско име Цок или Цук, които същевременно се смятат за варианти на Тук (Дукум). В този случай името се приема за сложно с първи компонент тюркската дума ал „червен“ и се допуска, че като цяло може би името означава „Червения Цок“ (ККСБ 1994: 16). Б. Симеонов дава и други хипотези, а сам приема, че името всъщност е Алчек и го извежда от хуно – алтайската дума алчък (alçık) „нисък; скромен, тих, кротък; приветлив, вежлив, любящ“ (Симеонов 2008: 181). Тази семантика обаче не е особено приемлива, когато се отнася до владетел или принц.

1. Освен „ален, розов, червен и т.н.“, думата ал в тюркските езици има и други значения. Въз основа на едно от тях Н. Будаев изгражда своята версия за значението на това име. Според него българското историческо име „Алцък – „ал“ перед, первый, „цък /чъкъ/“ – выступать, выходить“ (Будаев ЛИ), кое-

то буквално означава „вървящият отпред“. И наистина компонентът ал функционира и в езика на жълтите уйгури като самостоятелна дума със значение „отпред, преден; чело“ (Малов 1957:14), а в други уйгурски диалекти означава „отпред“. Тази дума е регистрирана в кумикски диалект и карачаево-балкарски, където е словесен знак на понятието „пред, по-рано; преден, челен“, а в туркменски диалекти – „чело“ (Севортян 1974: 124). Според казахските ономасти компонентът ал (аль) е титла, поставяна „пред името на ханове и султани в източните страни. Този термин е показвал най-високото положение в ръководната йерархия на държавата. Днес е загубил тази си символика и се използва само като словообразователен компонент“ (Казах. им.). Подобен е случаят със старотюркско-татарската титла бик: Би ~ Бик ~ Бек „княз, повелител, началник, ръководител, глава, стопанин, господин“, която се открива в началото на редица имена при башкирците Бикбулат, Биккул, Бикмет, Бикташ; при татари, марийци и удмурти Бикбай; Бикбарс (срв.: Барсби, Барсбек); Бикбатыр (което марийците са заели от болг.-татар.); Бикбау, съхранено във фамилиите Бикбау, Бикбауов, Бикбов, Бикбаулов; Бикбирде, Бикбуга „старотюрк.-татар. обредно име Бик „княз, господин“ + буга бик; Биктархан // Бектархан; Бикташ „обредно име – здрав камък; твърд, като кремък“, запазено във ФИ Бикташев, Биктяшев и др. (Тат. им.). Като антрополоксема в началото или в края на името се използва и разпространената сред тюрките, включително и сред волжките българи, персийска благородническа титла мърза // -мурза // мирза „син на емира, принц; благороден, знатен“ (Тат. им.). По този повод Н. Будаев твърди, че „Имя тюрка всегда указывало на его положение в обществе“, а също и това, че „Иногда титул ставился перед именем, но по сути, это не имело значения. Исключение составляет слово „бек“: когда оно пишется в начале слова, то имеет значение „крепкий“ (Бекболат, Бекташ)“ (Будаев ЛИ).

Компонентът ал с функцията на антрополоксема се открива и в българското ЛИ Алдимир // Алдомир, идентично с казах. Альтемир, където ясно се разграничава от демир „желязо“. Съдейки по мамелюкското име Алук, при което „Ал – „первый, перед“, ук – аффикс“ (Будаев ЛИ), той вероятно е идентичен с ал в българското историческо име Алусиан, където суф. ус < ук, който се открива и в мамелюкското име Селук < Сел „спокойный“ (или от ук „стрела“, както в „Тарсук < „тарс“, „тарх“ с карачаево-балкарского языка „выстрел“, „ук“ или „ок“, „стрела“. Перевод – „разрывающая стрела“ (Пак там), което означава, че това е сложно име, съставено от Ал + ус (< ук) + казах. име Аян „популярен, широко известен“, т.е. Алусиан означава „популярният, известният първенец“. Възможно е обаче последният елемент да е побългаряващият славяно-бълг. суф. -ян (-йан, -ан), като в Дилиян, Илиян, Дамян, Деян, Калоян, Стоян, Дометиан и т.н.

Като коренна морфема ал се явява в производните мъжко-лични имена Алмъш (Almış) – елтебер „цар“ на волжките българи в началото на Х в., Алгай „първо <дете>“ и Албарс „Барс-исполин; барс, обладаващ огромна си-

ла“, които се смятат за древнотюркско-булгарско-татарски и Алдан „първенец“ – древнотюркско-татарско. В последното име обаче коренът може да е алд, синоним на ал: 1) напред, предна част; и 2) най-добър; запазен в киргизки, т.е. отново семантиката е същата, както може би и в българското име Алдьо. Към тази група имена се отнася и казахското мъжко-лично име Алдияр, което буквално означава титла, използвана като обръщение „ваше величество, благородие“.

В татарски език ал (аль) играе ролята и на началословна антрополоксема със значение на определителен член за обладание, напр.: Альмурза „известният (признатият) мурза „сын эмира; представитель знати“; Альмухаммет „известният, признатият Мухаммет“ (Тат. им.).

Явно употребата на ал (аль) пред името на вождя и при прабългарите е изразявала високопоставеното положение на неговия носител. Това не се оспорва и от интерпретацията на О. И. Смирнова, според която компонентът ал в състава на царското име Алмъш се идентифицира и с коренната морфема на тюркския глагол almak „вземам, приемам“, с по-старо значение „завладявам, покорявам“ (Смирнова 1981: 250), което е твърде подходящо пожелание за един принц и бъдещ владетел. Това е видно в казахското име Алгыр „хваткий, способный, человек с большой эрудицией, находчивый, предприимчивый“.

2. Следователно името Алцек е сложно и е съставено от компонентите ал + цек. Това се потвърждава и от обстоятелството, че вторият компонент се открива в източниците и като самостоятелно име под обличията Цюк и Цок – благородник, който вероятно заемал длъжността ичиргу боил при Омуртаг (Бешевлиев 1969: 26, 114), където явно под влияние на ц следходната гласна е се лабиализира (или обратното – о се делабиализира). Името Цек е съхранено в съвременния вариант Цеко и ФИ Цеков.

Редица изследователи отричат тюркския произход на това име поради широко разпространеното мнение, че в тюркските езици не съществува съгласната ц. Според Н. Будаев обаче „Имя болгарского хана Альцика указывает, что носитель его разговаривал на цокающем диалекте тюркского языка. <...>. Звонкая африката (з, ц) проследживается в языке мамлюков Египта (Зенги, Зель)“ (Будаев ЛИ). Този звук е присъщ и на някои от сибирските татарски диалекти. Всичко това дава основание да приемем, че в прабългарския език е съществувал звук ц – особеност, която говори за близост с монголските езици. Той се среща и в други исторически имена в българската антропонимия от този период, напр.: Телец и Дицевг // Диценг (ККСБ 1994: 90) – висш савновник при Крум.

Що се отнася до значението на компонента цек (цик – с редукция е > и в Алциок), освен даденото от Н. Будаев значение, то би могло да се изведе и от уйг. чок // чок „седа“, което обяснява делабиализацията о > е в името – обичайно и до днес явление след шушкави съгласни в български, напр. рус. чёрный > бълг. черен. Нещо повече – някои еднозначни форми като нашо // -

наше, ваше // ваше и т.н. са приети за дублети в разговорния език. Следователно Алцек е пожелателно име, което вероятно означава „да излезе (или да остане) начело; да бъде първенец“.

Тук би трябвало да се има предвид обстоятелството, че компонентът цек би могъл да се идентифицира и със старотюркското ЛИ Їк, от което вероятно е възникнал етнонимът ѝк означавщ „народ, живеещ по горното течение на Енисей, в Саянската низина“ (ДТС 1969: 145). Това явление – възникване на етноним от лично име – е широко разпространено при тюркските народи (а изглежда и при други в пределите на Централна и Средна Азия). При това положение Алцек би могло да означава и, примерно, „предводителят на племето цек = чик (с преход ц > ч и редукция е > и)“. На тази мисъл навежда наличието на ЛИ Чико в българската антропонимна система, може би неправилно изведено от Н. Ковачев от роднинския термин чичо (Ковачев 1995: 563) – междувпрочем също прабългарска дума. Формата Чико съответства на Цеко (с редукция на е) и е доста по-близка до втория компонент на вариантно име Алцеко. В двата варианта крайната гласна о явно е окончанието за звателен падеж в славяно-българския език, чрез което тези имена претърпели морфологична адаптация към славянския език. Без съмнение имената Цеко и Чико са идентични. Тези варианти говорят за наличие на различни диалекти, към които те се отнасяли, а техните носители били родствени племена от конфедерацията на прабългарите. Наличието или отсъствието на африкат ц била съществена различителна черта в характеристиките на фонетичните системи на тези говори.

Що се отнася до Алциок, би могло да се приеме, че -ок се дължи на метатеза, т.е. Алцек > Алциок. Но според Бутанаев ок е дума от която „ведут свое происхождение слова для обозначения сына – „огул“ и ребенка – „огыс“, т.е. наследник рода, потомство“ (Бутанаев КГ, нет). В такъв случай Алциок би трябвало да означава „син на Алцек“. Това предполага, че имената Алцек // Алцеко и Алциок не са идентични и, следователно, не се отнасят към едно и също лице.

Всички представени данни без съмнение показват, че имената Алцек и Алциок са тюркски по произход, а началният компонент ал-, който се открива и в други имена от българската антропонимия (Алдемир, Алусиян) е показател за това, че техните носители са заемали особено високи постове в своето време в племенната и държавната йерархична структура.

Литература

Бешевлиев 1963: Бешевлиев, В. *Първобългарски надписи*. София.

Будаев ЛИ: Будаев, Н. *Личные имена мамелюков* <<http://buday.narod.ru/gl3.htm>>

Бутанаев: Бутанаев, В.Я., *Кыргызское государство* (VI в. н.э. – 1207 г.н.э.)

<http://www.eurasica.ru/articles/library/vya_butanaev_kyrgyzskoe_gosudarstvo_vi_v_n_e_1207_gne/>

- ДТС 1969: *Древнетюрецкий словарь*. Ленинград.
- Карач.-балк.: *Карачаево-балкарские имена*. Мужские
<<http://www.nazovite.ru/karachaevao-balkarskie/man/>>
- Каз. им.: *Казахские имена* <<http://attar.kz>>
- ККСБ 1994: Андреев, Й., Лазаров, И., Павлов, Пл. *Кой кой е в Средновековна България*. София.
- Ковечев 1995: Ковачев, Н. *Честотно-этимологичен речник на личните имена*. Велико Търново.
- Малов 1957: Малов, С. Е. *Язык желтых уйгуров*. Алма-ата.
- Севортян 1974: Севортян, Э. В. *Этимологический словарь тюркских языков*. Москва, 1974, с. 124.
- Симеонов 2008: Симеонов, Б. *Прабългарска ономастика*. Пловдив.
- Смирнова 1981: Смирнова, О. И. К имени Альмышы, сына шилки, царя болгар. – В: *Тюркологический сборник*. Москва, с. 249–255.
- Тат. им.: *Татарские имена* < <http://tatarisem.narod.ru/tatarskie-mujskie-imena.html>> и <http://ufagen.ru/tatar_imena>
- Юдахин 1965: Юдахин, К. К., *Киргизско-русский словарь*, т. I и II. Москва.
(<http://www.eurasica.ru/>):<http://www.eurasica.ru/articles/kyrgyz/ra_abdumanapov_kipchakskiy_komponent_v_etnogeneze_kirgizov/>